

ЛЕСКОВАЧКИ КУЛТУРНИ ЦЕНТАР

**ДИЈАЛЕКАТ – ДИЈАЛЕКАТСКА
КЊИЖЕВНОСТ**

ЛЕСКОВАЦ, 2009.

**ЗБИРКА РЕЧИ ИЗ РАЗНИХ КРАЈЕВА, А ПОГЛАВИТО ИЗ
ВОЈВОДИНЕ ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА ЗМАЈА У ГРАЂИ ЗА
РЕЧНИК САНУ И ЊЕН ДОПРИНОС РАЗВОЈУ ЛЕКСИКЕ
СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА¹⁷¹**

Апстракт: У раду се анализирају творбено-семантички и стилистички аспекти лексике збирке од 8.225 народних речи коју је наш познати књижевник и један од најзначајнијих песника српског романтизма, Јован Јовановић Змај, приложио грађи за велики описни *Српски речник књижевног и народног језика Српске краљевске академије* (савремени назив: Речник САНУ).

Кључне речи: дијалектолошка лексикографија, збирка речи, Речник српско-хрватског књижевног и народног језика САНУ, Јован Јовановић Змај.

1. Увод

1. 1. И поред уводних сугестија о значају Змајевог рада на проучавању народних говора за развој савременог књижевног језика, које су присутне у лингвистичким разматрањима српске књижевности почев од друге деценије 20. века¹⁷², наша наука данас не располаже ни једном студијом о Змају као дијалектологу. Уместо тога, у критичкој мисли о овом песнику је, током прошлога века, углавном преовладавао полемички, недовољно заснован суд Лазе Костића о недостатку Змајеве вештине у владању народним моделима стила и творбе, који је искључивао сваку могућност његовог дубљег разумевања народне лексике и њене споне са књижевним језиком.¹⁷³ Делом и због овога, у науци није

¹⁷¹ Овај текст је настао као резултат рада на пројекту 1597: "Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ", који у целини финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹⁷² Тако је, још 1923. године, говорећи о језику Змајевих раних песама, Миливој Павловић истакао њихову истанчану стилску рељефност, домишљате вербалне асоцијације и умешност у стварању нових речи, којје Змај, наговештава он, дугује свом изучавању народних говора. „Језик у делима Јована Јовановића Змаја претставља нарочито занимљив предмет у историји нашега савременог књижевног језика“ – пише М. Павловић. – „Са много свежине језичког осећања, са много живости у асоцијацијама и доста утанчаности у унутрашњој анализи, Змај показује у своме језику једну живу творачку моћ, и његов језик има нечега јако субјективног, специфичног ... Језик његов ... у основи много под утицајем језика народних песама ... био је врло значајан за еволуцију нашег књижевног језика“ (Павловић 1923: 166–182).

¹⁷³ Наиме, говорећи о кованицама које је Змај смишљено саздавао према дијалекатском моделу, Лаза Костић их је у својој *Књизи о Змају* назвао „неспретним, несклапним, наметљивим ‘змајеницама’, кћерима размишљања, породом сухе, непоуздане рефлексције, правом ‘недоношчади’“ (Костић 1984 [1902]: 401–402); а чињеница да је Костић наступио са позиције језичког чистунства непримерног почетку 20. века, као и

нарочито спомињан ни Змајев предани рад на скупљању речи из народних говора који је, крајем 19. и почетком 20. века, резултовао дугогодишњом плодном сарадњом са Лексикографским одсеком Српске академије наука на изради великог описног речника књижевног и народног језика – који ће, половином 20. века, прерасти у Речник САНУ.

1. 2. Змајеви лексикографски прилози грађи за Речник САНУ, посматрани из савремене перспективе, представљају важан филолошки допринос епохе позног романтизма развоју нашег књижевног језика, о коме се и данас врло мало зна. Стога смо одабрали да, у овом раду, поред реконструкције историјата Змајевог рада на скупљању речи из народних говора, кажемо нешто више о значају његовог, по много чему оригиналног, методолошког поступка селекције народне лексике; као и да, на творбено-семантичком и стилистичком плану, укажемо на међусобне везе које се у том контексту остварују између Змајеве стваралачке личности и усменог народног израза.

2. Змајев рад на скупљању народних речи

2. 1. Далеко више од својих савременика, Змај је осећао културну потребу за изградњом речника српског књижевног и народног језика, као и значај овога речника за стандардизацију језичког израза нове српске књижевности. Стога се скупљањем народних речи за Речник бавио током последње деценије свога живота, од 1896. до смрти, 1904. године. Мада се на тај начин Змај и активно, као дијалектолог и лексикограф, укључио у процес изградње књижевног језика у преломном тренутку његовог развитка – у литератури и документима тога времена наћи ћемо тек фрагментарне и тешко повезиве податке о овом аспекту његове културне делатности.

Тако Јован Скерлић, у својој *Историји нове српске књижевности*, готово узгредно напомиње да је Змај, још 1896. године, поднео Матици српској, која је пред крај 19. века у културној јавности сматрана носиоцем посла израде великог речника, збирку од око 3.000 народних речи под насловом *Градљика за што потпунији речник српског језика*

то да је, уз Змајеве кованице, у својој критици набројао и многе друге речи које су у то време постојале у народним говорима, није зауставила даље критичке судове у сродном тону. Мишљења о недовољној укоренености Змајевог поетског израза у духу народног језика налазимо и дубље у 20. веку, нпр. у тврдњи Миодрага Павловића да „нема високо мишљење о Змајевом покушају да пише у духу језика и конвенција народне поезије“ (Павловић 1968: 99); или код Ђорђија Вуковића, који је, говорећи о односу Лазе Костића и Змаја, овом другом одрекао свако успело угледање на народни модел. „Костић је“ – пише Ђ. Вуковић – „извршио продорну анализу Змајевог језика, која и данас може бити поучна. Нарочито су оштра и танана поједина стилистичка и семантичка запажања која откривају не само Змајеву невештину и недотераност песама, него и недостатак језичког слуха код овог песника“ (Вуковић 1984: 500).

(Скерлић 2006 [1914]: 261). Скерлић при том није рекао ништа опширније о овој збирци, нити је обратио пажњу на чињеницу да је она представљала тек трећину, и то лошију трећину, Змајевог лексикографског рада. Ни проучаваоци Змајевог дела који су дошли после Скерлића нису донели готово никаква нова сазнања о правом обиму и значају његове филолошке активности, па ће тако тек Миодраг Поповић, у другој половини 20. века, пружити доста неодређен опис процеса Змајевог бележења народних речи, поново без увида у овако насталу збирку: „Последњих година Змај се интензивно бавио записивањем народних речи којих није било у постојећим речницима: Вуковом, Броз-Ивековићевом и речнику Југославенске академије знаности и умјетности. Кажу да се на његовом примерку Вуковог речника налазило исписано на хиљаде речи за које ни Вук није знао“ (Поповић 1985: 269, курзив: Н. И.). Будући да поменути наводи представљају готово све што се зна о Змају као сакупљачу народних речи, детаљи о његовом даљем раду на овом пољу морали су се реконструисати из објављених докумената који прате израду Речника Српске академије наука и уметности.

2.1 → 2. Пребацивање тежишта израде великог речника српског језика са Матице српске на Академију, које се одиграло крајем 19. века, окренуло је Змаја ка новооснованом Лексикографском одсеку Српске академије наука, са чијим ће секретаром, Момчилом Иванићем, остварити плодну дугогодишњу сарадњу. Тако је *Упутство за купљење речи по народу за Речник Српске краљевске академије*, упућено из Лексикографског одсека свим скупљачима народних речи са позивом да по народу бележе ону лексику које нема у Вуковом Рјечнику или у Рјечнику ЈАЗУ, поред бројних новина на српском језику 1899. године послато и Змајевом Невену.¹⁷⁴ Са друге стране, овај позив потакао је и самог Змаја да, у светлу нових сазнања о организацији лексичке грађе која су у њему истакнута, унапреди свој дотадашњи рад на скупљању народних речи. И заиста, у извештају Академији о раду Лексикографског Одсека за ту исту, 1899. годину, налазимо да је Змај већ доставио Одсеку нову збирку од „502 речи из разних српских крајева“, која је задовољила све постављене стручне захтеве (Иванић 1899: 189). Према речима А. Белића, Змајев скупљачки рад од тада се креће узлазном путањом: до 1900. године његова збирка већ садржи око 6.000 речи (убрајајући ту, по свој прилици, и лексику претходно пренету из Матице српске); да би у наредне четири године, овај број нарастао на 8.225 речи скупљаних „по различним крајевима, а поглавито по Војводини“, како је то прецизирано у *Предговору* Речнику САНУ (Белић 1953: XIV).

→ В. Јоцић и: Ј. Скерлић, „Змајева лексика“, *Лексички и мовни II* (Садр. дела II), стр. 136-137. „као и мовну В. Ђурића о Змају

¹⁷⁴ Према подацима из *Списка лица и листова којима је послато Упутство за купљење речи по народу*, Архив Речника САНУ. (из које је М. Поповић преузео свој навод).

— не
лара
Бити.
Кевин
је крв.
Мити
из шота
Бремина

3. Општи карактер Змајеве збирке речи у грађи за Речник САНУ

3. 1. У целини узев, рад на скупљању и организацији народне лексике, коме је Змај посветио више од деценије свог живота, резултовао је једном од обимнијих и боље израђених збирки у грађи за Речник САНУ. Грађу за њену анализу ексцерпирани смо из 17 објављених томова Речника, у којима се Змајева лексика јавља у нешто преко 2.200 примера. Разлог за индиректну ексцерпцију грађе, поред чињенице да збирка није сачувана у целини већ је дистрибуирана по обрађивачким секцијама¹⁷⁵, лежао је у могућности да Змајеву лексику, уклопљену у контекст опште обраде речи у Речнику САНУ, посматрамо у равни односа према целини књижевног и народног језика, која је представљена самим Речником. На овај начин, били смо у могућности да анализирамо учесталост појављивања Змајеве лексике у речничком корпусу и њен однос према сродним изворима; а са друге стране, анализом и групирањем квалификатора којима је маркирана главнина речи у збирци, добили смо и добар увид у Змајев специфичан метод одабира речи, који стоји у непосредној вези са његовим поетским сензибилитетом.

Закључке који потцртавају специфичну природу Змаја као скупљача народних речи, као и особени лик његове збирке, изложили смо у следећим тезама:

3. 1. 1. При анализи порекла ексцерпирани лексике дошли смо до закључка да, за разлику већине збирки у грађи за Речник САНУ, Змајева збирка, као што јој то сугерише и наслов, не представља територијално кохезивну целину. Списак места по којима су скупљане речи веома је шаролик: Карловци, Ириг, Футог, Сремска Каменица, Београд, Панчево, Земун, Жарково. Поред информатора из Срема и Бачке, јављају се још и информатори из Црне Горе и Херцеговине; док је један део лексике остао без забележеног места порекла, односно без територијалног одређења.

3. 1. 2. Друга чињеница која говори у прилог тези да је Змај имао посебан метод скупљања дијалекатске лексике јесте велики број индивидуално скованих и употребљених речи у његовој збирци. У анализи односа ове збирке према језичкој целини, која је представљена у Речнику САНУ, нарочито се индикативним показао податак да Змајева збирка фигурира као једини извор великог дела у њој забележене лексике. Одреднице из ове збирке, стога, често имају статус хапакса или ређих дијалектизама, па им се у лексикографској обради веома често

¹⁷⁵ У складу са праксом архивирања речничке грађе из тога времена, речи из Змајеве збирке су, по приспећу у Лексикографски одсек, одмах исецане, лепљене на картоне и дистрибуиране по грађи за Речник САНУ – која је крајем 19. века већ садржавала око 70.000 народних речи. Рукопис Змајеве збирке је, на овај начин, расут по обрађивачким секцијама, у којима се и данас налазе бројни листићи исписани његовом руком.

приписују квалификатори који потврђују њихову диференцијалну природу, попут: необ. („необично“), индив. („индивидуално“), нераспр. („нераспрострањено“), заст. („застарело“) или нар. („народно“).

3. 1. 3. Читајући примере који се јављају као потврда појединих лексема у збирци често можемо наћи објашњење ситуационог контекста у коме је Змај дошао до тих речи. Тако, на пример, уз одредницу *башкара* стоји: „Један Бошњак мухамеданац у пливници није хтео да се купа где сви други пливају, већ је искао за себе ‘башкару’“; уз одредницу *ватрење* читамо: „Ах, ових дана имам неко ватрење!“ – рече ми једна болесница у Футогу“; уз одредницу *дудало* стоји: „Једном детету у Раковцу донесем неку свиралицу, звиждаљку ли, а после ми је мати његова приговарала: ‘Донели сте му то дудало, па сад хоће да пропишти мозак’“; уз *изенгерити се* стоји: „Сви му се прсти изенгерили“, рече ми госпођа М. приповедајући о неком који пати од реуматизма“; док је уз одредницу *монопоље* забележено следеће: „Тако је рекао за монополску зграду један сељак из Жаркова“. На изложеним примерима видљиво је да Змај појашњава примере употребе појединих лексема описом ситуација у којима је до те употребе дошло, што се обично чини за околишности, и што представља крајње неуобичајен поступак при бележењу дијалекатских речи.

3. 2. Све што је изложено сведочи о посебном статусу Змајеве збирке у грађи за Речник САНУ, за који је заслужно његово специфично схватање скупљачкога рада. За разлику од већине других сакупљача народних речи за Речник САНУ, који се, у својим збиркама, везују за лексику појединих ареала, Змај показује тенденцију ка везивању за оне речи које су производ индивидуалног језичког стваралаштва, потенцијално присутног код свих говорника српског језика. Другим речима, народна лексика приложена грађи за велики описни речник, чији је задатак да обогати књижевни језик новим формама, за Змаја не представља лексичку базу говора једне територијално омеђене целине, већ манифестацију језичке креативности говорника разноликих ареала српског говорног подручја, који су се нашли у различитим разговорним ситуацијама. Ова креативност, видљиво је из Змајеве збирке, као резултат показује индивидуално сковане, а понекад и жаргонски конципиране народне речи. Из овог разлога, доминантна особина Змаја као скупљача јесте његово усмерење према народним околишностима и неологизмима краја 19. и почетка 20. века – који, на структурно-семантичком плану, показују прозирну мотивацију и видљиве творбене шавове између основа и наставака.

Змајево тражење околишности и неологизма у народу, појашњавање ситуације у којој су настали (понекад и навођење говорника који су их сачинили) и стављање ове лексике у први план развоја књижевног језика карактеристично је за модел лексичког развоја кога

су током друге половине 19. века неговали књижевници епохе романтизма. Међутим, док су Змајеви савременици, попут Лазе Костића, радије сами ковали речи, правећи при том често и неуспешне лексичке експерименте, Змај је овако сковане речи тражио претежно по урбаним центрима свих народних ареала. Стога анализа његове збирке речи пружа стварну слику о творбеним, семантичким и стилистичким путевима језичког стваралаштва, и његовом доприносу развоју књижевног језика на крају 19. и почетку 20. века.

3. 3. Грађу за анализу издвојили смо према критеријуму њене диференцијалности, што значи да смо из Змајеве збирке узимали само ону лексику којој се, у Речнику САНУ, поменута збирка јавља као једини извор. Такве речи, које сматрамо прототипичним за целокупни Змајев скупљачки рад, чине око четвртину свих забележених лексема у његовој збирци. Грађа је класификована примарно према морфолошком критеријуму, а унутар ових класа вршена је и подела према творбеним и семантичким критеријумима, при чему су, у различитим сегментима грађе, нарочито истицани једни или други моменти.

4. Творба именица

4. 1. Именице са деминутивним и деминутивно-хипокористичним значењем

Именице са овим значењима износе се заједно, будући да контекст њихове употребе у највећем броју случајева показује присутност оба значења. У складу са тим, и речничка дефиниција поменутих именица понекад задаје проблеме и самим обрађивачима. На пример, именица *воћанце* дефинисана је у Р. САНУ као „деминутив од воће“, иако је у примеру видљива и њена хипокористична употреба: „Остало ми је још једно *воћанце*“. Стога је, у семантичкој класификацији, свака лексема посматрана заједно са контекстом у коме се појављује.

4. 1. 1. Именице са деминутивним значењем

Као суфикси ретких именица са чисто деминутивним значењем јављају се: **-ак**, **-ац**, **-ица** и **-чић** у следећим примерима: *запутак*, *добројутрац*, *завадица* и *миланчић*. Примери: „Миланчић зову кашто у Србији сребрн новац од пола динара. Зову га и стопарац“; „Ишао је разним запуцима“; „Дође и мој добројутрац!“; „Не мора нико знати за нашу завадицу“.

4. 1. 2. Именице са деминутивно-хипокористичним значењем

Именице са овим значењем у Змајевој збирци имају изразито експресивну вредност, којом се маркирају различите ствари, појаве или ситуације. У творби именица ове групе нарочито су продуктивни следећи суфикси:

-ак: *зарадак, благословак, годинак, миражак:* „Тражим мало заратка“, „Рајини чести благословци“, „Прође годинак дана“, „А има ли што мирашка?“;

-це: поред већ поменутог примера *воћанце*, у Змајевој збирци јавља се и именица *зрелце* са значењем „зрелог зрна грожђа, само у игри у којој га деца траже“: „Кад се грожђе почне шарати, деца се хвале да су већ нашла једно зрелце“;

-ац: *векац, купусац, месаци:* „Не може човек ово мало векца да проведе мирно“, „Ко се части, нек плива у масти, а ми ћемо купусца без месца“;

-чак: *куличак:* „На врх куле куличак“;

-че: *зепче, лабуче, кљушче.*

4. 2. Именице са значењем носиоца неке доминантне особине

Једна од честих појава у творби нових речи, која прати језичко стваралаштво, јесте надевање имена или надимака особама, који су мотивисани њиховим особинама. Стога не чуди то што у Змајевој збирци посебно место заузимају именице типа **Nomina attributi**, којима се врши именовање према некој доминантној, физичкој или духовној, особини: попут изгледа, карактерних црта или порекла. Будући да се процена људских особина често одвија на скали између два пола, позитивног и негативног, то и ове именице код Змаја често имају примесе хипокористичног или пејоративног значења.

4. 2. 1. Мушки род:

нулти наставак: *бугер* („улизица“), *бежа* („страшљивац, кукавица“): „Ајде, бежо, на јуриш!“;

-ник: *неповратник, заплећник* („заштитник, бранилац“), *бездружник, берићетник:* „Браственици, добри заплећници“, „Па у здравље домаћина, нашег брата и берићетника“;

-ац: *мазимац* („размажено мушко дете“), *врзиновац:* „Мезимац – мазимац“;

-енда: *кваренда:* „Ја нисам кваренда, нећу покварити друштво, слогу“;

-ко: *недаћко, јучерко:* „Недаћко каже се за човека који нема среће ни у чему“, „Зар мени да заповеда тај јучерко“.

4. 2. 2. Мушки и средњи род:

-че: *дембелче, дежмекче, безоче* (< *без+оца+че): „А чије је оно дежмекче што је читало апостол?“, „А зар моје дембелче још спава?“, „Без оца безоче, без мајке сироче“;

-ло: *вајкало, морало, кискало:* „То ти је вечито вајкало“, „‘Овај мој кискало’ – каже мати за синчића који много киска“, „Ја сам мајстор морало“.

4. 2. 3. Женски род:

-**ла:** *врагојла* (са значењем „враголанка“), настала процесом редупликације у примеру: „Отуд иде Драгојла врагојла“;

-**уља:** *Бачкуља:* „Бачкуља зову у Срему женско чељаде из Бачке“;

-**уша:** *овакуша, онакуша:* „Кад се прича како је неко женску грдио: ‘А он њојзи: овакуша, онакуша’“.

4. 2. 4. Међу именице којима се у Змајевој збирци именују особе спадају и неке од бројних **детерминативних сложеница**, које показују висок степен језичке креативности говорника: *губигаћа* („лакомислен и сметен човек“), *вазданкуца* („особа која се по цео дан налази у неком ситном послу“), *леполажса* („онај који вешто, занимљиво лаже“), *мутибара* („смутљивац“), *крмождер* („погрдни назив за онога ко једе свињско месо“), *мимосвет* („онај који се понаша друкчије од осталих“), *незнајбог* („човек без моралних квалитета“), и сл.

4. 3. Апстрактне именице

Изведене апстрактне именице представљају творбено-семантичку категорију којом се, у зависности од морфолошког типа основе, именују различите особине, стања, појмови и сл. У Змајевој збирци нарочито је присутан један тип апстрактних именица – оних са глаголском основом, којима се типично изражава процес или резултат глаголске радње.

Апстрактне именице које су изведене од глагола у Змајевој збирци поседују специфичну структуру. Творбени процес који је одговоран за њихов настанак назива се *нултом суфиксацијом* (Појатић 1996: 124 и д.), при чему прво долази до свођења мотивног глагола на саму глаголску основу, а затим и до функционалног опредељења глаголске основе као именице. На тај начин, настају образовања попут *гложса, залут* и сл, која означавају појмовну вредност глаголске радње.

Према резултатима истраживања О. Ристић, сажимање глагола и поименичење њихове основе процес је својствен само поетском језику српских романтичарских песника, и то једино у случају када овакве поступке намећу слик или метар (Ристић О. 1969 (2): 432). Међутим, Змајева збирка речи показује да је он за сродним образовањима трагао, и налазио их, и у народним говорима. Примери: *глед, гложса, говориши* („говоркање, оговарање“), *забуд, завад, залут, мик* („помак“, само у изразу: „ни мик“), *нађа, одбац:* „Отегао се као бабин глед“, „Код њих је у кући вечита гложса и немир“, „Жени се наш учитељ, узима Н.’ – ‘Сад ће бити свакојака говориша“, „Све је то отишло у забуд“, „Тако је било све до нашег завада“, „Отперјао у залут“, „А он ни мик – ни макнуо се није“, „Где купујете тако добар сир?“ – ‘Е, то је моја нађа“, „Није ми на одбац“.

Творба глагола

У вези са творбом глагола у контексту опште природе Змајеве збирке, потребно је размотрити два међусобно повезана питања. Прво питање, које је у одељку своје граматике посвећеном творби нарочито истакао М. Стевановић, тиче се основинске мотивације новостворених глагола, односно њихове класификације према врстама речи из којих су изведени (Стевановић 1964¹: 605 и д.). Са друге стране, разматрање творбене структуре глагола из Змајеве збирке захтевало је и даљу семантичку класификацију према префиксима који су учествовали у њиховом грађењу.

5. 1. Мотивација изведених глагола

Једна од најизразитијих тенденција језичког стваралаштва јесте тежња ка образовању нових речи модификацијом већ постојећег лексичког материјала. Сагласно овоме, готово сви глаголи који су забележени у Змајевој збирци имају изведену или сложену структуру, што значи да у њиховим основама препознајемо одређене речи, синтагме, па и предлошко-падежне конструкције. Ове глаголе одликује наглашена експресивност, која, у комбинацији са њиховом творбеном структуром, изражава динамизам радње која се налази у глаголској основи.

5. 1. 1. Глаголи изведени од именица: Именице у општем делу глагола у Змајевој збирци најчешће имају значење *оруђа* или *средства* којим се врши нека радња. Такви су примери: *ајдамачити* („тући ајдамаком“), *баркати се* („возити се у барци“), *бићнути*, *гудалити*, *даирати*, *длаћнути*, *драмити* („мерити на драме, пажљиво мерити“), *евенчити*, *издлетати*, *колицати*, *мотикати* и сл. Примери: „Ала су га синоћ душмански ајдамачили“, „Читав сат смо се баркали по мору“, „Бични левака, да се сети дешњака“, „И кад се разболео, у бунилу је једнако десном руком гудалио“, „Није га ћушио, само га је длануо“ – каже се у шали“, „Што се мери на центу, не може се драмити“, „Јуче смо цео дан евенчили грожђе“, „Издлетај ми овде још једну дугачку рупу“, „Седи, Стевице [у колица], да те колицам“, и сл.

Често именица у општем делу глагола има и значење (метафорички приписаног) *духовног стања* или *активности* којим се изражава одређени став или понашање: *грковати*, *грубијанити*, *ждребовати* („понашати се као ждребе, лудовати“), *механисати*: „Не можеш ти у Србији грковати“, „Коњ нека вуче, а ждребе нека ждребује“, „Дању пише, ноћу механише“, и сл.

Примери попут *азбучити* („учити азбуци“) и *аманетити* („остављати што у аманет“) имају значење *вршења специфичне радње на објекту*: „Пре него што сам пошао у школу, отац ме је код куће азбучио“, „Аманетила ме моја покојна мајка да једног сина ишколујем“.

5. 1. 2. Глаголи изведени од придева: Глаголи мотивисани придевима у Змајевој збирци имају разноврсна значења. Значење *постепеног долажења до стања* које је означено у њиховој основи имају глаголи *гњилити се, комотати се, завечити*: „Море, осам је сати а ти се још у постељи гњилиш“, „А што се тај дечко комота око мене“. Глагол *налудити* има значење *приписивања особине придева* некоме: „Налудити значи назвати кога лудим“; док глагол *надлепшати*, настао од предлога *над-* и компаратива придева *леп*, има значење *доминације свеprisутне особине само код једне особе*: „Лепотом је коло надлепшала“.

5. 1. 3. Глаголи изведени од других основа

а. Од основе прилога *једва* и *нагло* се граде глаголи *изједвачити* и *изнаглиити*, са значењем *специфичне реализације одређене радње*: „Једва сам изједвачио сто динара од толике силне вересије“, „Полако, брате, полако, не да се то изнаглиити“; а од основе прилога *нешке* и глагол *допешкати*, са истим значењем: „Брже ћу ја допешкати до винограда, него што ће вас та рага одвести“.

б. У својој Граматици, М. Стевановић не спомиње творбу глагола којима као основе стоје **речце** или **узречице**, иако се и ови глаголи јављају у Змајевој збирци. Од речце *деде* забележен је глагол *деткати* („подстицати, нуткати кога говорећи ‘дед’“); а од узречице *канда* глагол *кандати*, у следећем примеру: „Кад ко кога што пита, а овај не одговара одређено, већ понавља реч: канда, онда ће други казати: Немој ти мени кандати већ говори како је то било“.

в. Најзанимљивији су, ипак, забележени глаголи који у основи имају **фразеологизме**, будући да су њихово значење и употреба условљени семантиком именичких фраза који им стоје у основи. Такви су глаголи: *додуварити* (пореклом од петрификоване ППК „[дотерати] до дувара“): „А кад Марко цара додувари“; те глаголи *збрдити* и *здолити* (пореклом од израза „збрда-здола“): „И он је неку чету збрдио, здолио“.

5. 2. Префиксална творба глагола

Према општеприхваћеном мишљењу дериватолога, глаголски префикси имају ту улогу да у основно значење глагола унесу одређене, више или мање изражене, семантичке модификације. Сагласно овоме, глаголски префикси у Змајевој збирци имају специфичку функцију истицања и појачавања експресивног значења основинских глагола.

5. 2. 1. Префикс до- Префикс **до-**, употребљен уз глаголе кретања, најчешће означава *долажење, односно приближавање одређеном месту*. У Змајевој збирци, он се у овом значењу махом користи са глаголима пејоративне конотације: *добангати, доваљкати, дометанисати, допешкати*. Примери: „Док се лен захука, бангав већ добангао до сајма“; „Доваљкаћемо и ту кладу“; „Тако дометаниса до владике“.

У примеру *догрешити*, префикс **до-** означава *завршавање претходно недовршене радње*: „Загрешо, хоће да догреш“.

5. 2. 2. Префикс за-: Префикс **за-** код Змаја има *временску компоненту значења*, и употребљава се да означи почетак, крај или трајање глаголске радње.

а. Почетак радње: *закланцати се, заловити, запетлати.* „Куд си се ти закланцао?“, „Кад ћеш заловити на зечеве?“, „Кад пред зору запетлаше петли“;

б. Крај радње: *заздравити, закрајчити, замандрљати, запапазити* („начинити кога папазом одн. свештеником, запопити“), *закористити.* „Чим заздравим, почећу нешто радити“, „Каквим ћеш везом закрајчити ове рукаве?“, „Хоћеду ли и тебе запапазити?“, „Ако ти за овај месец дана нисам што закористио, нисам ти ни откористио“;

в. Трајање радње: *завечити.* „Живот је за кратко, а смрт ће да завечи“.

5. 2. 3. Префикс из-: Овај префикс у Змајевој збирци учествује у грађењу глагола који означавају *постизање неког циља, задовољења потребе или смирења емоција дугим и упорним вршењем радње исказаном основом.* Будући да је дато емоционално стање обично праћено карактеристичним гестовима или гласовима, глаголи на *из-* овде могу задобити и ономапопејску форму: *ижцумбусати, избрижити, извајкати, искукулекати, ижселети се, изноктати* („ноктима ископати“). Примери: „Сачувај ми то и то да се наједем, да се ижелим“, „Пустамо их нек се ижцумбусају пак ће се сами разићи“, „Бринеш се ти десет година, па шта си избрижио?“, „Узалуд се вајкаш, нећеш ништа извајкати“, „Искукулекала од јас саћуру брашна“, „Изноктао од муке читав јарак око себе“.

5. 2. 4. Префикс на-: Префикс **на-**, у свом просторном значењу, означава радњу која подразумева *натицање или постављање нечега на нешто: накрстити* („наместити унакрст“), *напапричити, наражњити се, натемени се* („поставити се на теме“), *надржаљити* („наглавити на држаље“), *нажуманити, накљусити се* („навалити се, наслонити се на некога“): „Сваки сам балван у винограду накрстио по коме сам посејао пасуљ“, „‘Не волим здраво напапричано јело’, рече један Црногорац“, „Спао с тавана, па се наражњео на неки укопан шиљаст колац“, „Нећу му платити тај дуг па да се натемени преда мном“, „‘Ко ће ми ову секиру надржаљити?’“ – питао један дечко који можда није знао да се то каже ‘насадити’“, „Пре него што божићне колаче метнеш у пећ, нажумани их добро па ће им се лице светлети“, и сл.

Глаголски префикс **на-** код Змаја се налази и у значењу *остваривања радње: намарјашити, намедати се, налепшати се:* „‘Јеси ли намарјашео пуну торбу?’ – питају просјака“, „Ту се нећеш меда намедати“, „Иди се мало налепшај, доћи ће нам гости“, и сл.

5. 2. 5. Префикс о-: Глаголи са овим префиксом у Змајевој збирци углавном се граде од именичких основа, и означавају *потпуно*

прожимање или обухватање субјекта једном, најчешће негативном особином, физичким или духовним стањем. Такви су глаголи: *олабањити се* („постати млитав, млохав, тром“), *озлозубити* („задобити болесне, кварне зубе“), *озлокрвити се* („расрдити се, окомити се“), *озлопрсити се* („добити болове у прсима“), *озлоречити* („извређати, изгрдити“), *оновчити* („преплавити некога новцем“): „Што си се тако олабањео?“, „Ја сам још у младости озлозубео“, „Има већ месец дана како сам се озлопрсио – рече ми један Земунац“, „Свакога хоће да окаља, оцрни, озлоречи“, „Ја знам ко ће мене оновчити“.

5. 2. 6. Префикс од-: Уз помоћ префикса **од-** граде се несвршени глаголи *одзевивати* и *одреживати*, који означавају *узвраћање радње*. Користе се искључиво у поетском контексту народног израза. Уп. примере: „Старац зева, баба одзевује“, „Ханцар режи, палош одрежује“.

6. Творба придева

При творби придева у Змајевој збирци запажа се употреба оних модела који, на експресиван начин, истичу одређене духовне, а ређе и физичке особине. Та експресивност се постиже избором појединих суфикса, или, чешће, избором мотивних речи које стоје у њиховој основи.

6. 1. Суфикс -ав: Уз помоћ овог суфикса гради се придев *коскав* („који је пун ситних костију“), са значењем *консистенције* или *састава*.

6. 2. Суфикс -ан: Према мишљењу П. Скока, суфикс **-ан** нема одређено значење, већ само морфолошку функцију попридевљавања мотивних речи (Скок 1971¹: 36). Иако је његова употреба неутрална, у Змајевој збирци се користи махом са основама експресивног значења, што изведеним придевима даје експресивно маркирану вредност: *гложан* („који се радо гложи“), *громулан* („гломазан, крупан“), *заклепан* („затуцан, заглупљен“), *мољушаван* („осетљив, надражен“). Примери: „Волео бих вас само да нисте тако гложни“, „Нешто ми је грло мољушавно, пак ми не прија што јем“.

6. 3. Суфикс -аст: Будући да овај суфикс типично означава *сличност са речју која је у основи придева*, у Змајевој збирци он је искоришћен за творбу придева наглашено пејоративног карактера *годинаст* и *кeroухаст*: „Марија им је већ годинаста девојка“. „Кeroухаст ... има уши као у кера“.

6. 3. Суфикс -љив: Овим суфиксом у Змајевој збирци типично се означава *склоност ка вршењу радње која произилази из негативне карактерне особине*: *жапљив* („срамежљив“) и *љутљив*: „То ти је жапљиво створење“, „Сад је постала мргодна и љутљива“.

6. 4. Суфикс -овит: Суфиксом **-овит** код Змаја се означава *испуњеност једном доминантном особином*, у примерима *бледовит* и

зверовит („који је пун зверова, диваљ“): „Што си тако бледовита, | канда с’ сунцу косе плела“, „Ове су шуме биле негда здраво зверовите“.

7. Творба прилога

У творби прилога у Змајевој збирци најпродуктивнији су суфикси **-ице** и **-ски**.

7. 1. Уз помоћ суфикса **-ице** граде се прилози мотивисани негираним облицима основа: *безлобице, безредице, безмерице, немерице*: „То је он безлобице учинио“, „Он му је давао безмерице, и шаком и капом“, „Ми безредице идемо по воду, кад која доспе“, „Да ја теби дам немерице два форинта“.

7. 2. Уз помоћ наставка **-ски**, који у Змајевој збирци егзистира као прилошки суфикс, граде се прилози са значењем *сродности глаголке радње са поступком који је исказан основом*: *арамиски, млађански, кадунски, братачки, великашки, муфлиски*: „Напада ме арамиски“, „Ти још млађански копаш“, „Сад се Мара кадунски понела“, „Братачки се браћа загрлише“, „Тај баш великашки живи“, „Муфлиски звера на све стране“.

8. Творба сложеница

У досадашњој анализи лексике из Змајеве збирке више пута смо се сретали са сложеничким образовањима. Видљиво је да су сложенице присутне у сваком сегменту Змајевог скупљачког рада, почев од именица (*добројутрац, губигаћа*), преко глагола (*озлоречити, озлозубити се*), и придева (*короухаст*), па све до прилога (*безлобице, немерице*).

Узимајући изложено у обзир, можемо закључити да сложенице, узете као предмет Змајевог нарочитог филолошког интересовања, заузимају значајно место у његовој збирци речи. У бележењу овог сегмента грађе, Змај показује истанчан поетски осећај за правилан избор лексичких елемената сложеница, њихову мелодију и нијансе у односу значења, који су својствени највишим донетима језичког стваралаштва. Стога Змај бележи оне најуспелије и најзвучније међу сложеним речима, а примери које је сакупио сведоче о великој инвентивности народног духа на крају 19. века, која стоји у истој равни са ангажованом креативношћу романтичарске поезије.

8. 1. Сложене именице

Сложенице ове морфолошке врсте код Змаја су доста честе. Запажа се да творбени елементи унутар њих готово увек стоје у детерминативном односу.

8. 1. 1. **Од именице и глагола** граде се: *бригогоња* („оно што односи бриге, добро вино“), *дрвомора, жабоперина* („погрдан назив за

воду“), *горобоља* („епилепсија, горопад“), *коњопаша* („место где се напасају коњи“). Примери: „А ја им онда изнесем једну боцу мог бригогоње“, „У вино не ваља да кане ни света водица, а камо ли да сипаш у њега ту жабоперину“, „Жена ми пада од горобоље“.

8. 1. 2. Од прилога и глагола гради се именица *дугопамтило* (и назив и особина човека): „Дугопамтило је ... онај који не заборавља лако нанесену увреду, неправду, непријатност“; а од **прилога и именице** *мимосвет* („онај који се понаша друкчије од осталих“).

8. 1. 3. Од придева и глагола гради се именица *брзоловка* (и назив и особина животиње): „И поведе бизу брзоловку“.

8. 1. 4. Од редног броја и глагола гради се именица *другожења*.

8. 2. Сложени придеви

У творби придевских сложеница у Змајевој збирци најчешће се срећу конструкције са придевом у првом делу, док у другом може бити придев или именица.

8. 2. 1. Од придева и именице граде се следећи сложени придеви: *босоглав* („шљиво од гологлав“), *гологруд*, *мртвопер* („који слабо, једва лети; који има недовољно развијена крила“). Примери: „Они иду тако гологруд и у сред зиме“, „И гуска би хтела летети, ал је мртвопера“.

8. 2. 2. Од придева и придева гради се напоредна сложеница *голубос*: „Куд сам пристао овако голубос“; те одредбена сложеница *благобезобразан*.

8. 2. 3. Придев *озлужив* („који живи о туђем злу, који у туђој невољи налази корист“) настао је слагањем локативног облика **именице** *зло*, са функцијом временске одредбе, и **описног придева**.

8. 3. Сложени глаголи

Као сложени глаголи у Змајевој збирци јављају се већ поменути префиксално-суфиксална образовања од **придева и именице**: *озлозубити*, *озлокрвити се*, *озлопрсити се*, *озлоречити* (в. т. 5. 2. 5.). Само један глагол, *злогукнути*, гради се спојем **придева и глагола**.

8. 4. Полусложенице

Међу полусложеницама које је забележио Змај, две су привукле нашу пажњу: *бољин-град* („измишљени град у коме се живи боље, лепше“); и *извир-буцак* („какво заклоњено, скровито место, буцак из кога се кришом погледа, извирује“). Лексикографска обрада ових одредница у Р. САНУ указује на то да поменуте полусложенице, у језичкој употреби, задобијају сва лексичка својства фразеологизама.

9. Закључак

Збирка необичних и нових речи из разних крајева, коју је Ј. Ј. Змај, крајем 19. и почетком 20. века, приложио грађи за Речник САНУ, представља веома важан извор за проучавање везе између народног

-6. Р. САНУ 1909 (мзр.)

језичког стваралаштва, које и у савременој лингвистици представља недовољно истражену област; и поетског израза позног романтизма, који се уградио у основ савременог књижевног језика. Дајући увид у моделе грађења нових народних речи, њиховог значењског одуховљавања и истанчане стилске употребе, Змајева збирка је указала на то да је правце развоја лексике савременог књижевног језика, чак и кад се радило о најзахтевнијим и најсложенијим процесима, требало тражити код народних говорника. Захваљујући овом ставу, Змај се удаљио од низа романтичарских стваралаца који су се, почев од Ђорђа Марковића Кодера, у свом раду на богаћењу књижевног језика новим речима ослањали пре свега на сопствено поетско осећање и кабинетски рад. Па ипак, због овог истог разлога, Змајева лексика се – укључујући ту и речи које је он сам ковао, за потребе сопствене поезије – у већој мери интегрисала у ткиво савременог књижевног језика него што је то био случај са кованицама било којег од његових савременика.¹⁷⁶

Са друге стране, као дијалектолог и лексикограф, Змај је такође унео значајне новине у владајућу методологију скупљања и одабира народних речи. Усмерењем на креативни, а не на територијални аспект употребе речи, Змај је начинио прве кораке ка расветљавању утицаја лексичке периферије на књижевни језик свога времена. На тај начин, његов скупљачки рад стоји као претеча социолингвистички усмерених истраживања народног стваралаштва, која ће, неких пола века касније, обогатити науку о језику појмовима социолекта и жаргона.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Збирка речи из разних крајева, а поглавито из Војводине (1896–1904), сакупио Јован Јовановић Змај, у: Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ 1–17; Београд 1959–2007 (сигнатура: Змај 4).

Андрић 1976: Иво Андрић: „Певанија – књига детињства, књига живота“, у: *Уметник и његово дело II*, Сабрана дјела Иве Андрића, књ. 13, Свјетлост–Младост–Просвета–Државна zaloжба Словеније–Мисла; Сарајево–Загреб–Београд–Љубљана–Скопље, стр. 192–194.

Његово савремено, пријатељство и поштовање

¹⁷⁶ Тако ће, нпр., у оцени поетског језика Лазе Костића, Радивој Симоновић рећи да Костић, међу својим бројним кованицама, „врло лепих народних речи има мало“, додајући да је то „знак да Лаза није много залазио у сам ‘народ’, који и данас ствара и кује нове речи: Лаза се већ у школи отуђио од народа а после је живио увек међу интелегенцијом, а није много долазио у додир са правом језгром народа, код кога је неиздрживо врело нових речи“ (Симоновић 2007 [1913]: 82).

Бабић 1986: Стјепан Бабић, *Творба ријечи у хрватском књижевном језику (нацрт за граматику)*, Југославенска академија знаности и умјетности–Глобус, Загреб.

Белић 1998: Александар Белић, *Око нашег књижевног језика (чланци, огледи и популарна предавања)*, Изабрана дела 8, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Вуковић 1984: Ђорђије Вуковић, „Спорна књига“, у: Лаза Костић, *О Јовану Јовановићу Змају* (поговор), Просвета, Београд, стр. 473-508.

Иванић 1899: Момчило Иванић, „Рад Лексикографског одсека Српске Краљевске Академије (од 15. фебруара 1899. до краја јануара 1900)“, *Годишњак Српске краљевске академије XIII*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, стр. 182-191.

Ивић П. 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела, 8, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад.

Јерковић 1972: Јован Јерковић, „Језик писама Јована Јовановића Змаја“, *ЗбФЛМС XVI/2*, Матица српска, Нови Сад, стр. 67-113.

Јерковић 1984: Јован Јерковић, „О неким творбеним новинама у језику наших писаца“, *Лексикографија и лексикологија (зборник радова)*, Матица српска–Институт за српскохрватски језик, Нови Сад–Београд, стр. 67-70.

Кашанин 1968: Милан Кашанин, „Народни песник (Јован Јовановић Змај)“, *Судбине и људи (огледи о српским песницима)*, Просвета, Београд, стр. 52-65.

Клајн 2003¹: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику (први део – слагање и префиксација)*, Завод за уџбенике и наставна средства–Институт за српски језик–Матица српска; Београд–Нови Сад.

Клајн 2003²: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику (други део – суфиксација и конверзија)*, Завод за уџбенике и наставна средства–Институт за српски језик–Матица српска; Београд–Нови Сад.

Костић 1984 [1902]: Лаза Костић, *О Јовану Јовановићу Змају (змајови), његову певању, мишљењу и писању, и његову добу*, II изд. Београд.

Павловић 1923: Миљивој Павловић, „Језик у првим песмама Змаја Јована Јовановића“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 3, Филолошки факултет у Београду, Београд, стр. 166-182.

Павловић 1937: Миљивој Павловић, *Језик и народна култура*, Друштво за српскохрватски језик и књижевност, Скопље.

Павловић 1968: Миодраг Павловић, „Поезија Јована Јовановића Змаја“, *Есеји о српским песницима*, Просвета, Београд, 2000, стр. 74-102.

Појатић 1996: Дурија Појатић, *Глаголске именице у друштвено-политичкој лексици у руском и српском језику*, ЦИД, Подгорица–Пљевља.

Поповић 1914: Богдан Поповић, „Шта је велики песник?“, *Критички радови Богдана Поповића*, Матица српска–Институт за књижевност и уметност, Нови Сад–Београд, стр. 217-237.

Поповић 1985: Миодраг Поповић, „Јован Јовановић Змај (1833–1904)“, *Историја српске књижевности* 2, Просвета, Београд, стр. 224-270.

Ристић О. 1969 (1-2): Олга Ристић, „Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неких српских и хрватских романтичарских песника“, **1:** *Јужнословенски филолог* XXVIII/1-2, стр. 221-320; **2:** *Јужнословенски филолог* XXVIII/3-4, стр. 387-451, Институт за српскохрватски језик САНУ, Београд.

Ристић С. 2004: Стана Ристић, *Експресивна лексика у српском језику (теоријске основе и нормативно-културолошки аспекти)*, Институт за српски језик САНУ, Београд.

Симоновић 2007 [1913]: Радивој Симоновић, *Допуна Вуковог Рјечника др Лазе Костића*, репринт издање, Чигоја штампа, Београд.

Скерлић 2006 [1914]: Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Скок 1971¹: Петар Скок, *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика*, Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб.

Стевановић 1964¹: Михајло Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд.

Фекете 1983: Егон Фекете, „Допринос српских писаца стварању књижевног језика у другој половини XIX века“, *Наш језик* 26/2-3, Институт за српски језик САНУ, Београд, стр. 83-93.

Summary

Nenad Ivanović

COMPILATION OF WORDS FROM VARIOUS PARTS, PREDOMINANTLY FROM VOJVODINA BY JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ IN THE CORPUS OF DICTIONARY OF SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS (SANU) AS A CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF SERBIAN STANDARD LANGUAGE

Compilation of words from various parts, predominantly from Vojvodina by Jovan Jovanović Zmaj, which was submitted to the corpus of the SANU Dictionary in instalments, from 1896. till Zmaj's death in 1904, through its lexical structure bears a testimony to the poet's exquisite linguistic sense and an affinity for extraordinary coinages. The paper also highlights the previously neglected role of J. J. Zmaj in the development of lexicographic techniques of compiling folk language, which represents the advent of contemporary studies heritage.